

**НАРЫНДАН КАШКАРГА ЧЕЙИНКИ АЙМАКТАГЫ УЛУУ
ИНСАНДАРДЫН КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНДАГЫ РОЛУ ЖАНА ОРДУ
(XIX-КЫЛЫМ)**

Резюме

Макалада: Улуу Жибек Соода жолунун боюндагы Теңир-Тоо, Чыгыш Түркөстан аймактарында 19-к., 1-2-жарымында жашаган улуу инсандар жөнүндө маселелер каралды.

Азыркы жаштарга таза жана чын тарыхты окутуп үйрөтүүнү колго ала турган болсок 19-к. кыргыз тарыхына саресеп салуу менен “чечмелей турган” жогорудагы темадагыдай суроолор өтө эле көп. Ошол “Ормон хандын керээз кеби” боюнча болгон чоң согушту «геноцид» деп атоого болобу же болбойбу деген көйгөй бар. Окумуштуулар менен тарых изилдөөчүлөр бул суроого так жана таза жооп бербесе келечектеги муундарга биз таза тарыхты жазып таштап кеттик деп айтуудан алыс болобуз. Эмне үчүн Ормон хан элдин биримдигин бүтүндүгүн ойлобой жалгыз жаны үчүн “көлдү үч айланга чапсын” деген? Эмне үчүн азыр журт башчы деп аталып жаткан бугу Боромбай, Балбай, Сарт аке жана саяк Алыбектер хандын өмүрүнө биригип туруп кол салган? Бирин-бири кырган Төрөгелди, Адыл, Үмөталы, Балбай ж.б. улуу инсандарыбызды журт башчы болгон, журттун акылманы болгон деп атасак болобу? Муну окумуштуулар ийри олтуруп түз кеңешип, чечмелөөсү керек. 2010-жылы 14-октябрдагы «Кыргыз Туусу» гезитине «Геноцид Кыргызстанда болгон эмес» деген макала жарык көргөн. Анда: «геноцид-бул белгилүү бир атайын топко, анын расасына, улутуна, этникалык тобуна, диний ишенимине жараша биротоло кырып жок кылууга аракет кылуу сыяктуу, адамзатка каршы эң оор кылмыштардын бир түрү». Ушул түшүнүк илимде жана дүйнөлүк практикада төмөнкү формаларда болоору такталган: 1. Белгилүү этникалык азчылыктын өкүлдөрүн максаттуу түрдө биротоло кырып жок кылууга багыталган массалык кыргын; 2. Белгилүү этникалык топ үчүн атайылап оор жашоо шарттарын түзүү аркылуу, алардын толугу же бөлүк-бөлүгү менен биротоло жок болушуна, кырылышына максаттуу аракет кылуу деп көрсөткөн. Ошондуктан Кыргыз тарыхын жазганда кээ бирлерибиз, көптүгүбүзгө салып, өз уруубузду мактабай тарыхты урпактарга ары-бери чайкабай, так жазып, так окутушубуз зарыл[1]. 1855-1870-жж. чейин болгон бугу, сарбагыш, саяк чабыштары ал урууларга жокчулук менен ууру-бөрүнү алып келген. Ысык-Көлдөгү бул чоң чабышка сегиз жылдай убакыт болуп тынчыбаган окуяга түс караган Нарындан Кашкар чебине чейинки аймактарда жашаган черик уруусу Орусия букаралыгына кароону өз ара сүйлөшө башташкан. Ормондун «көлдү үч айланга чапсын» деген керээз кеби боюнча 1855-ж. башталган бул кандуу согуш 1863-ж. чейин басылбай Төрөгелди, Адыл, Үмөталынын чапкынына чыдабаган Боромбай, Балбай, Мураталы, Сарыпбектер Текес, Кыяс, Кытай чегине чейин кире качып, баш калкалап, карапайым эл менен кошо мал кырылган. Ысык-Көлдүн тескей бетинде Сары бийдин уулу Тилекмат чечен баштаган чериктердин тобу менен кары-картаңдар жана өтө жакыр жашаган кыргыздар гана калган. Төрөгелди баатыр бул чабыштагы ийгилигин бекемдеп “сарбагыш эсиң менен бол, качкан жоону катын талап алды” деп кылымга кеп болбойлу. Боромбайдын айлына тийбегиле, Кулан бар; Тилекматтын тобуна тийбегиле, ажыдаар Ажыбек бар”-деген кеби менен дагы тарыхта калган. Тарых белгилегендей Ажыбек баатыр өлөөрүндө: “Ормон менен дос жана теңтуш элем. Боромбай Ормонду колго түшүргөндө бир кашык канын сурасам бербей өлтүрүп таштады. Ушул оорудан сакайсам бир тогошуп алат элем. Бирок сакайбадым, мен өлсөм Боромбай баштагандарга топо салдырбагыла, ашыма чакырбагыла” деп керээз кеп таштаган. Муну менен кыргыз салтын толук колдонгон Ажыбек баатыр хандын өмүрүнө кол салган Боромбай баштаган улуу инсандарга “катуу тартиптик жаза” берген[2]. Орус

саякатчысы П.П.Семенов Жуукунун ашуусуна жакындаганда бугу, сарбагыш, саяк кагылышынан каза болгон элдердин сөөгүн көрүп, башын чайкап таң калып, күндөлүгүнө жазып калтырган. Эгемендикте жарык көргөн “Кыргызстан тарыхы” деген эмгек 1855-1863-жж. Ысык-Көл менен Нарындагы тарыхый окуялар тууралуу азын оолак чагылдырып келип: “Теңир-тоолук Черик уруусу Кокон хандыгына, Цинь-Манжур төрөлөрүнө, Кашкардын улугу Жакыпбекке салык төлөп, кош кабат эзүүгө туш болушкан. Чериктин манаптары 1863-ж. Россияга кошулуу менен татаал абалдан чыгууну көздөшкөн” деп баяндайт[3]. Ал эми окумуштуу Ч.Валиханов Нарындан Кашкарга чейин 1858-ж. экинчи жолу келген сапарындагы маалыматта: “Чериктер эки бөлүккө бөлүнөт. Биринчисин таасирлүү бийлер Орус, Сасык Орус, Кенжеш менен «өтө күчтүү» (өтө күчтүү, өтө күчсүз бий деген даража наам кыргыз тарыхында жок, демек Карымшактын хан экени Ч.Валиханов тарабынан дагы бир жолу аныкталат-К.Б.) Карымшак; экинчи урукту Турдуке башкарат. Ал Кокон бийлигин үстүртөдөн (номиналдуу) гана тааныйт, эч кандай зекет, салык төлөбөйт”дептир. Эмне үчүн Ч.Валиханов 1856-ж. Ажыбек баатыр өлгөнгө чейин Нарындан Кашкарга чейинки кыргыздарда дагы болуп чериктерди Ажыбек менен Карымшак башкарат десе, 1858-ж. келген экинчи сапарында Карымшакты таасирлүү бийлердин катарына кошпой “өтө күчтүү Карымшак” деп атаган[4]. 2010-ж. атактуу манасчы Ыбырай Абдрахмановдун 1958-ж. урпактарына жазып таштап кеткен кол жазмасы табылган. Анда:“черик элин Ажыбек баатыр башкарып, Карымшак хандын кармагында турган” деп тактайт. Ч.Валихановдун дагы бир маалыматында «Какшаал дарыясын бойлой көчүп конуп жүрүүчү Турдуке (баатыр-К.Б.) Турфандын жанындагы (Кашкар-К.Б.) шаарынын акими (Жакыпбек-Бедөөлөт-К.Б.) кыргыздарды алдаганына нааразы болуп, соодагер сарттардын бирин кармап алып, башына чалма ороп, “мына силерге кожо” деп Турфан дарбазасына алып келген. Жыл сайын берилүүчү Кытай Өкмөтүнүн ардактуу сыйлыгы “Кызыл топчу” мансабы “черик” уруусунун башчыларын токтотуп турган. Кожолор келгенде чериктер Кокон (Кашкар-К.Б.) бийликтерин жок санашып, алардын буйруктарын аткарышпай тургандыгын белгилөөгө арзыйт»дейт[5]. Дагы бир тарыхый маалыматтардын биринде 1840-ж. Атбашыда (Нарындан Кашкар чебине чейинки аймакта-К.Б.) турган черик уруусунун баатыры Турдуке (бул улуу инсан көп учурларда Какшаал, Катуубагыш, Кашкар чебине чейинки аймактарда болуп кыргыз-кытай чегин аныктап турган-К.Б.) баш болгон (ал эми хан Карымшак башындагы чериктер торугарт, Аксай, Арпа, Нарын, Долонго чейинки аймактарга ээлик кылган-К.Б.) кыргыздар Куртка чебинин бегине салык төлөөдөн баш тартып, эркиндик үчүн күрөш баштаган. Ошондо Куртка беги Мамыразык эки жыл бою бул кыргыздардын көтөрүлүштөрүн басып туруу үчүн Анжиян бегинен кошумча 700дөн сарбаз сурап алганы маалым дейт[5]. Демек, бул жана башка тарыхый маалыматтарды тактап келип, биз, калыс жана такшалган окумуштуу С.Аттокуровдун “чериктер калмактардын баскынчылык мезгилинде дагы башка кыргыз урууларындай болуп тажик жергесиндеги Кулябга кире качпай, ата-бабасы жердеген Чыгыш-Түркстан, Нарын, Кашкарга чейинки аймактардан кетпеген” деген маалыматын коштоо менен бул уруунун 1863-ж. орустарга кошулуу тарыхын кеңири талкуулап, азыркы эгемен кыргыз тарыхына кең-кесири чагылдыруубуз зарыл. Элдик тарых белгилегендей, алты миң түтүн эли бар Турдуке менен Карымшак 1863-ж. эрте жазда Ак-Сайдын Көл-Төр деген жерине шашылыш курултай чакырган. Бул курултайдын ушул жерде өтүшү тууралуу санжырачы Ороз болуш кызы Калыйчадан уккан кабарым бар. Турдуке менен Карымшактын агасы айтылуу Зор-Калча (Кытай Өкмөтүнөн алган кымкап чепкенине тагылган чини (погону) сакталуу турат-К.Б.) баатыр сыркоолоп ошол Көл-Төр кыштоосунда “төшөктө” болот[6]. Санжырада айтылгандай Ормонго Калыгулдун, Боромбайга Тилекматтын кадыры кандай керек болсо, Калчанын кадыры дагы Турдуке, Карымшакка андан кем болгон эмес. Курултайга Дөрбөлжүндөн басыз, Курткадан чоросаяк, Какшаалдан чоңбагыш уруулары чакырылат. Курултай үч чоң маселе караган. Биринчиси: Кашкардан Долонго чейинки аймактарда жашаган кыргыздардын Орусияга кошуулуу менен кыргыз эли-журтунун бүтүндүгүн сактап калуу;

экинчиси: орус аскерлеринин күчү менен Ысык-Көлдөгү бугу, сарбагыш, саяк урууларынын чоң согушунун отун өчүрүү; үчүнчүсү: ушул согуштун кесепетинен Текес, Кыяска чейинки тентиген элди кайрадан өз жерине кайтаруу маселелери талкууланган болучу. Талкуунун жыйынтыгы менен черик уруусунун жазган каты Ала-Тоо округунун генерал-губернатору А.Г.Колпаковскийге, андан Батыш Сибирь генерал-губернатору А.О.Дюгамельге жеткен. Дюгамель 23.04. Санкт-Петербургда турган Падыша Өкмөтүнүн Вице-канцлерине нарындык чериктердин орусияга кошула турган маанайын билдирип кат жазган. Ал катта: “Орусия букаралыгына черик уруусун кабыл алуу... биз үчүн өтө пайдалуу, анткени аларга биздин таасирибизди жайылтуу аркылуу Орусия бийлигиндеги кыргыз уруусу бугулардын бейкапар бейпилдиги үчүн дагы, Кашкарга ошол кыргыздар мекендеген аймактарды аралап өтүүчү соода жолдорун камсыз кылуу үчүн дагы эң эле оңтойлуу натыйжаларды күтүүгө болот. Орусия букаралыгына чериктердин өтүшү бөлөк кыргыз уруулары, айрыкча сарбагыштар алардын (чериктердин-К.Б.) жолун жолдошу үчүн үлгү болушу мүмкүн, арийне, анда Орусиянын чечкиндүү таасири Кашкар чегине чейинки урууларга биротоло таркалаары анык. Эгерде чериктерди Орусия букаралыгына кабыл алуу жөнүндө маселе оң чечилсе, анда бугулар менен чериктерди башкаруу үчүн келерки жылы Ысык-Көлгө чеп куруу керек” деп көрсөтөт. Нарындык каракыргыздар менен орус бийлигинин ортосундагы кат алмашуу көпкө созулбай 1863-ж. 21.05. князь П.Д.Горчаков Санкт-Петербургда турган орус императору Александр-II тарабынан черик уруусунун Орусияга кошулуу жөнүндө өтүнүчү канааттандырылгандыгын билдирип А.О.Дюгамельге сүйүнчү телеграмма жиберет. Арадан беш ай өткөндөн кийин 13.10. А.О.Дюгамель Омск шаарына келип, Нарындан Кашкарга чейинки аймактарды ээлеп турган Турдуке, Карымшактын эли Орусия букаралыгына өз каалоосу менен өткөндүгү боюнча мамлекеттик чоң иш-чара өткөрөт. Бул иш-чарага айрым өкмөттүк дэңгээлдеги билимдүү атуулдар, Батыш Сибирь генерал-губернатордун штабында кызмат кылган жогорку чиндеги аскер адамдары жана кээ бир казак султандары катышат. Иш-чаранын аягында Кашкар чебинен Долон-Ашуусуна чейинки зор аймактарды Орусияга алып калгандыгы үчүн Турдуке Чоң Алтын медаль, 1-даражадагы баркыт чапан, хан Карымшак Чоң Күмүш медаль, 1-даражадагы нооту чепкен жана дагы чериктердин 4 чоң манаптары 1-даражадагы нооту чепкендер менен сыйланышкан[7]. 1864-ж. 23.09. Кашкардан Нарынга чейинки аймактарды Орусиядан генерал Виктор Мединский, Кытайдан комиссар Ша башында тургандар экиге бөлүп Ак-Сай өрөөнүндөгү Торугарт ашуусу чек ара сызыгы болуп аныкталып бул келишим “Чугучак эл аралык протоколу” деп аталат. Санкт-Петербург 1867-ж. нарындык Карымшак хан башында турган чериктер тууралуу кабардар болуп кыргыздардын борбор шаары Токмокко “Черик болуштугу” деген ат менен бийлик түзүмүн түзөт. Ч.Валиханов К.К.Гудковскиге: «Биздин талаада Колпаковский кыргыздын губернатору болот деген шыбыш бар... мен бул шыбыштарга таң калбайм, Колпаковский биздин ханыбыз болуп калса кубанууга даярмын» деп жазган каты өмүр баянында камтылган. Демек, кеминдик Жантайдын уулу Шабдан, к=лдьк Тилекматтын уулу Чыныбай, жумгалдык Байзак, кочкорлук Карыпбай, атбашылык Чоко, нарындык Касымалылар генерал-губернатор Колпаковский менен хан Карымшактын Токмок шаарындагы “черик болуштугу” аттуу бийлигине баш ийип турушканы кашкайган чындык. Жогорудагы тарыхый маалыматтарды ирээттеп-тактоо менен 1864-1867-жж. аралыгында, тарых белгилегендей, Орусия Кытай менен чегин аныктап бүтүп “кыргыз жерине саясий бийликти бекемдөө жана башкаруунун административдик-аймактык органдарын түзүп” толук ишке ашырган. Тарых белгилегендей 1868-ж. азыркы Нарын шаарындагы №2025 чек ара аскер бөлүгү жайгашып турган жерге “Нарын аскер чеби”, облустук ооруканасы турган жерге “Нарын аскер бейтапканасы”, ал эми Нарын дайрасына “Нарын аскер асма көпүрөсү” курулуп бүтүп, Теңир-Тоодон өтүүчү Улуу Жибек соода жолунун чордонуна алгачкы Нарын шаары ага удаа эле Ысык-Көлдө Кара-Кол шаары негизделген.

Адабияттар

1. Журнал “Известий вузов”. Б.-2013. № 5, 21-27-б.
2. Кыргыздар. Б.-1993. 2-том. 85-96-б.
3. Осмонов Ө. Дж. Кыргызстан тарыхы (маалыматнама). Б.-2003. 77-б.
4. Өмүрбеков Т. Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (19 к. ортосу-20 к. башы). Б.-2003. 74-75-б.
5. Нарын облусунун энциклопедиясы. 1999. 307-б.
6. Бокоев К. С. Нарындан Кашкарга чейинки Улуу инсандардын кыргыз тарыхындагы орду жана мамлекеттик ишмердүүлүгү (20к. 21к. башы). Б.-2010.
7. Джемгерчинов. Присоединение Киргизии к России
8. Кыргыз Республикасынын. Тышкы иштер министрлиги. Кыргыз-Кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө материалдар жана документтер. Б.-2003. 60-61-б.